

ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ ЯК СКЛАДОВА ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті запропоновано аналіз основних тенденцій розвитку історичної освіти як важливої складової навчально-виховного процесу у вищій школі України на початку ХХІ ст. Окреслено проблемні питання модернізації викладання історичних дисциплін на сучасному етапі. Особливо розглянуто особливості викладання «Історії України» у технічних вищих навчальних закладах.

Ключові слова: вища школа, історична освіта, модернізація, «Історія України», «Історія української культури», «Історія та культура України»

Складна багаторівнева суспільно-політична і економічна трансформація України протягом 2013–2018 рр. зумовила необхідність реформування вітчизняної системи освіти. Значною мірою, можливість інтеграції до світової постіндустріальної спільноти громадянськість України пов'язує з модернізацією вищої школи. Прагнення якнайшвидше подолати наслідки накопиченого українським суспільством руйнівного потенціалу невирішених протягом останніх двадцяти семи років соціально-політичних, економічних, екологічних та національно-релігійних проблем зумовлює посилений інтерес до зарубіжного досвіду і перспектив його впровадження. Інтеграція до європейського освітнього простору розглядається як потужний засіб прискорення соціально-економічного розвитку України.

Однак, окремі наслідки реформування української вищої школи на сучасному етапі виявилися досить неоднозначними. Зокрема, предметом для дискусії стали роль і значення історичних дисциплін у освітньому процесі. Вузкопрофільна підготовка і комерціалізація потенційно найприбутковіших сегментів стали де-факто визначальними орієнтирами вищої освіти в Україні. За таких умов, викладання світоглядних дисциплін зазнало суттєвих корективів, особливо у вищих негуманітарного профілю, де суспільствознавчі науки набули статусу «рекомендованих».

Роль вищої освіти у формуванні історичної пам'яті розглядалась у працях В. Масненко, П. Вербицької, О. Готри, О. Струкевич, І. Селищевой, Н. Барановської, О. Полянського [1, 5, 7, 13, 15, 18-20]. Методику викладання історичних дисциплін у вищій школі відображено у роботах В. Вашкевича, Д. Черняка, Г. Кривчика [4, 11, 21].

Проте, в умовах військово-політичної кризи, що супроводжує євроінтеграційні процеси в Україні, окремі теоретичні і практичні аспекти викладання історичних дисциплін потребують суттєвого переосмислення.

Метою даної наукової розвідки є визначення основних векторів розвитку історичної освіти в Україні на початку ХХІ ст. та обґрунтування тези про актуальність вивчення «Історії України», як окремої дисципліни у ВНЗ гуманітарного і технічного профілів.

Уважний аналіз прогресуючих тенденцій у системі вищої освіти України свідчить про те, що її пріоритетами на сучасному етапі є інтеграція навчальних дисциплін і економічний прагматизм. Однак в умовах пострадянського суспільства, коли в межах однієї країни співіснують регіони з різним економічним потенціалом і досить чисельні спільноти, що практикують асиметричну політику історичної пам'яті, пріоритетного значення набуває консолідуєча функція освіти. Формування в учасників освітнього процесу світогляду представників єдиної політичної нації є стратегічним завданням держави. Окремі кроки у цьому напрямку було зроблено. Протягом 2009 року Міністерство освіти і науки України затвердило «Концепцію національного виховання студентської молоді» і «Концепцію національно-патріотичного виховання молоді», що визначали цілеспрямоване, системне патріотичне і правове виховання, як одну з головних складових національної безпеки країни [16, 17]. Проте, реалізація задекларованого в програмах завдання «відновлення історичної

пам'яті» зустріла певні труднощі, внаслідок дискусій навколо питання про доцільність викладання курсу «Історія України» у вищій школі.

2 квітня 2009 року очільник МОНУ І. Вакарчук озвучив пропозицію замінити історію України у вищій школі курсом «Історія української культури» [3]. Однак ідея вилучення курсу «Історія України» зустріла аргументовану критику з боку наукових кіл. Так, наприклад, доктор історичних наук, професор Ю. Терещенко вказував, що «природні психологічно-вікові обмеження дитячого сприйняття не дозволяють знайомити школярів із історичним процесом у всій його суперечливості (...) Функції університетського курсу – засвоєння не фактів, а інтерпретацій, формування світоглядних концепцій» [12]. Професор Я. Калакура зазначив, що середня освіта вивчає історію окремих подій, історичні дати, часто не пов'язані між собою. Водночас, у вищій школі застосовується проблемно-концептуальний підхід викладу історичного процесу, при якому студенти осмислюють події в комплексі, оцінюють їх і формують власне розуміння минулого [6]. Фахівці зуміли переконати педагогічну і широку громадськість у помилковості рішення вивчати вітчизняну історію лише в межах шкільного курсу. У підсумку МОН України вдалося до компромісного варіанту, включивши до переліку нормативних дисциплін гуманітарної та соціально-економічної підготовки бакалаврів «Історію України» та «Історію української культури» (Наказ МОН України №642 від 09.07.2009 р.).

П'ять років потому менеджмент вищого рівня МОНУ без консультацій з науковою громадськістю скасував вище згаданий перелік дисциплін, а у 2015 році запропонував закладам вищої освіти на власний розсуд ділити 12 кредитів ЄКТС між непрофільними предметами «що формують компетентності з історії та культури України, філософії, української мови» (Лист МОН №1/9-120 від 11.03.2015 р). Звернення науковців до політичної еліти про необхідність збереження за «Історією України» і «Історією української культури» статусу базових дисциплін цього разу залишились непочутими [2, 9]. Тому в окремих закладах вищої освіти вказівку міністерства сприйняли, як сигнал до трансформацій у навчальному процесі – заміни вищеназаних дисциплін курсом «Історія та культура України».

Однак, запровадження нового курсу не усунуло старих проблем, пов'язаних з методикою викладання суспільствознавчих дисциплін, особливо у закладах вищої освіти технічного профілю.

Передусім, слід вказати на диспропорцію між обмеженим часом, що відводиться на вивчення історичних дисциплін в технічних ЗВО і великим обсягом фактичного матеріалу, що міститься у відповідних навчальних програмах. Залишається актуальним питання впровадження проблемного і діалогічного методів викладання [11].

Останні події наочно продемонстрували, що український соціум не вичерпав потенціал суспільно-політичних та економічних перетворень. Революція Гідності у листопаді 2013 – лютому 2014 рр., визнання Верховною Радою України за півостровом Крим статусу тимчасово окупованої території у квітні 2014 р. та розгортання антитерористичної операції на сході України стали серйозним випробуванням для колективної історичної пам'яті нашого народу. На думку фахівців, її сучасний стан характеризується існуванням одночасно трьох моделей інтерпретації минулого: української, російської і радянської [14, с.317]. Ці типи історичної пам'яті не є взаємоузгодженими, між ними існують нездоланні розбіжності, особливо у трактуванні подій ХХ ст. Проте спостерігається тенденція солідаризації між комуністичною й російською моделями в боротьбі проти української. За таких умов, людина, позбавлена ґрунтовної історичної освіти, перетворюється на легкодоступний об'єкт інформаційних маніпуляцій, стає активним споживачем і ретранслятором антидержавницьких історичних міфів, ідей шовінізму, расизму, релігійної нетерпимості. Ці ризики є особливо значущими, зважаючи на перспективу усунення «Історії України» як окремої дисципліни з навчальної програми українських військових вишів, оскільки вивчення вітчизняної історії є системоутворюючим чинником формування особистої національно-патріотичної світоглядної позиції майбутніх офіцерів Збройних Сил України. Натомість, неповне використання потенціалу історичної освіти в умовах масштабної інформаційної війни, що супроводжує так

звану «гібридну війну», ослаблює здатність курсантів протистояти агресивній підривній пропаганді, що загрожує основам національної безпеки України [10].

Таким чином, декларована МОН України стратегія нівелювання функцій історичної освіти, як складової навчального процесу вищої школи, несе в собі потенційну загрозу інформаційній безпеці нашої країни. Слід також відзначити, що у «Доктрині інформаційної безпеки» РНБО України 29.12.2016 р. освіту, в тому числі вищу школу, не згадано у переліку національних інтересів в інформаційній сфері. Показово, що у переліку міністерств, залучених до реалізації «Доктрини інформаційної безпеки» МОН України відсутнє [8]. Водночас, згідно з Законом «Про вищу освіту» від 01.07.2014 №1556-VII, держава в особі МОН, не усувається від забезпечення національних інтересів в освітянській галузі. Передаючи права на самоврядування навчальним закладам, вона повинна вимагати від них не лише підготовки професіоналів, а й патріотів. У законі зазначено, що навчальний процес має передбачати виховання гармонійно розвинутої людини (розділ IX, ст. 47, п. 1), а завданням є «формувати особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності...» й збереження та примноження моральних, культурних, наукових цінностей і досягнень суспільства (розділ VI, ст. 26, п. 4, 7). У визначенні поняття компетентності випускників, окрім того, сказано, що вони повинні поєднувати знання, вміння і практичні навички, способи мислення, професійні, світоглядні й громадські якості, морально-етичні цінності (розділ I, ст. 1, п. 13). Забезпечити таку ціннісно-світоглядну складову компетентності без ґрунтового вивчення історії України неможливо.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що удосконалення системи освіти має відбуватися в межах загальнодержавного курсу, спрямованого на захист національної безпеки України, зокрема її освітньо-інформаційної складової. Зважаючи на важливість інформаційно-психологічної боротьби у сучасному геополітичному протистоянні, на нашу думку, є невиправданим ризиком зведення до базового (шкільного) рівня історичної освіти суспільствознавчих компетенцій значної кількості українських студентів. Саме проблемно-концептуальне вивчення історичного процесу, за якого відбувається осмислення подій в комплексі, їхня оцінка і формування власного розуміння минулого здатне захистити українську молодь від руйнівного інтенсивного впливу ідей історичного реваншизму, шовінізму, расизму, релігійної нетерпимості. Наголосимо, що лише викладання «Історії України» як окремої дисципліни дозволить реалізувати належну гуманітарну підготовку майбутньої інтелектуальної еліти відповідно до вимог Законів України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів в Україні», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 09.04.2015 р., Постанови Верховної Ради України від 12.05.2015 р. № 373–УІІ «Про вшанування героїв АТО».

Гуманітарні науки мають відіграти вирішальну роль у справі досягнення національної єдності і консолідації суспільства. Їм належить стратегічна місія: гармонізувати в суспільстві ставлення до спільного минулого, сприяти формуванню цілісного бачення національної історії, активізувати на рівні колективної пам'яті усвідомлення історичної окремішності українського народу, розвивати у свідомості соціуму уявлення про безперервність державотворчого процесу та національно-визвольної боротьби. Творче використання у навчально-виховному процесі здобутків суспільствознавчих дисциплін допоможе вітчизняній системі освіти виконати її головну функцію – об'єднати український соціум.

Досить перспективними залишається також дослідження питання деколонізації історичної пам'яті українців як нації, під якою розуміється необхідність вилучення з навчальних програм та видань термінів, понять, концепцій, що наголошують на етнічній, релігійній, політичній єдності України з Росією як з імперією на всіх періодах її існування, формують негативне ставлення до подій та історичних постатей лише тому, що вони провадили боротьбу за унезалежнення в тій чи іншій формі України від Росії.

1. Барановська Н. М. Національна історико-культурна спадщина в системі історичної пам'яті та викликів сучасної глобалізації [Текст] / Н. М. Барановська // *Historical and Cultural Studies. Історико-культурні студії.* – 2016 – Vol.3. – №1. – С.7–12.
2. Брехуненко В. Спершу свідомість, потім зброя [Електронний ресурс] / В. Брехуненко // *Тиждень.UA.* – 2015. – 8 січня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/126502>
3. Вакарчук І. Якість освіти і вільна траєкторія студента [Електронний ресурс] / І. Вакарчук // *Українська правда* – 2009. – 28 квітня. – Режим доступу: <https://www.prawda.com.ua/articles/2009/04/28/3910314/>
4. Вашкевич В. Методика викладання історії: необхідність оновлення [Текст] / В. Вашкевич // *Політ. менеджмент* – 2005. – № 6. – С.114–120.
5. Вербицька П. В. Завдання історичної освіти у вимірі сучасних інтеграційних процесів [Текст] / П. В. Вербицька // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* – 2013. – №752. – С.194–199.
6. Вчені закликали не замінити історію України у вузах історією української культури [Електронний ресурс] // *Кореспондент.net.* – 2009. – 4 червня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/858878-vcheni-zaklikali-ne-zaminyati-istoriyu-ukrayini-u-vuzah-istorieyu-ukrayinskoji-kulturi>
7. Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності [Текст] / О. Готра // *INTERMARUM: історія, політика, культура.* – 2015. – Вип. 2. – С.143–155.
8. Доктрина інформаційної безпеки України [затверджено Указом Президента України №47/2017 від 25 лютого 2017] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
9. Звернення науковців до влади: [повний текст звернення українських науковців до президента, прем'єра, спікера та голів профільних комітетів ВР] [Електронний ресурс] // *Тиждень UA.* – 2015. – 27 січня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/128566>
10. Ковальчук А.С. Фальсифікація історії як засіб інформаційної війни проти України [Електронний ресурс] / А. С. Ковальчук, Кротюк В. А. – Режим доступу: *Науково-практична конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: тези доповідей, 30 червня 2017 року.* – Х.: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017 – С.161–166.
11. Кривчик Г. Г. Історія в технічному ВНЗ: викладання в межах можливого [Текст] / Г. Г. Кривчик // *Університет-центр формування духовності, патріотизму, та інтелігентності (95-річчю ДДАЕУ присвячується) : матеріали регіональної наук.-практ. конф. (Дніпро, 20.04.17).* – Дніпро, 2017. – Вип. 7. – С.36–41.
12. Майдачевський І. Жартуйте, пане міністре? [Електронний ресурс] / І. Майдачевський // *Тиждень UA.* – 2009. – 5 червня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2256>
13. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості [Текст] / В. В. Масненко // *УІЖ* – 2002 – № 5 – С. 49–62.
14. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: історіографічний аспект [Текст] / І. Б. Наумова // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012, вип. XXXIII* – С.315–320.
15. Полянський О. А. «Історія України» як наукова та навчальна дисципліна [Текст] / О. А. Полянський // *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів : зб. наук. ст., присвяч. 65-річчю ЛДУФК.* – Львів, 2011. – С.6–16.
16. Про затвердження Концепції національного виховання студентської молоді: рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 25 червня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/4310/
17. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: Наказ МОН України № 641 від 16 червня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
18. Селищева І. Історична пам'ять у контексті історичної освіти [Текст] / І. Селищева // *Педагогіка вищої та середньої школи.* – 2017. – № 1. – С.222–230.
19. Селищева І. А. Роль історичної освіти у формуванні національної свідомості [Текст] / І. А. Селищева // *Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка.* – 2016. – №2. – С.60–65.
20. Струкевич О. Історична пам'ять у контексті протистояння громадянського суспільства і держави та вирішення проблем підручникотворення [Текст] / О. Струкевич // *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті».* – Вінниця: ДНУ ім. В. Стуса, 2018. – С.280–286.
21. Черняк Д. С. Проблема вдосконалення викладання соціально-гуманітарних наук та соціології у вищих навчальних закладах України [Текст] / Д. С. Черняк // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць.* – 2010. – №11. – 170–177.

The article offers an analysis of the main trends in the development of historical education as an important component of the educational process in the higher school of Ukraine at the beginning of the 21st century. The problematic issues of transformation in the sphere of teaching of historical disciplines at the present stage are determined. Separately, the specific characteristics of teaching «History of Ukraine» in technical universities are examined.

The authors consider the modernization of learning process in the institutions of higher education of Ukraine as a dialectic issue containing certain risks for humanities' component of bachelors' and masters' preparation. Important stages of this process were events of 2009, 2014 and 2015. They demonstrated the fundamental divergence of views on the ways of higher schools' reforming in Ukraine of the most part of humanities' academic community on the one hand, and state bureaucracy on the other. The public debate on the role of historical disciplines in the preparation of modern graduates of higher schools of Ukraine revealed a number of pedagogical, didactical and methodological problems. Among these the challenge of distinguishing between secondary and higher school courses of «History of Ukraine» was recognized. The subject of intense discussion is the mechanism for the enforcement of the problem and dialogical methods to the teaching process of the institutions of higher education.

In the end, it was made the conclusion that the aspiration of the senior management of the Ministry of Education and Science of Ukraine to cut back as short as possible schedule of hours for humanities in the institutions of higher education (especially in the technical and military universities) can have serious social and political consequences. Ignoring the importance of the discipline «History of Ukraine» in developing of the technical students' and cadets' world view in the conditions of the «hybrid war» could become an essential precondition for losing the informational war by Ukraine. Authors bring to the attention that among the political elite of Ukraine dominate technocratic understanding of term «information security». As a result, historical disciplines are turning into outsiders of educational process thus making it more difficult to consolidate Ukrainian society in the period of the serious military-political crisis.

Keywords: higher school, historical education, modernization, «History of Ukraine», «History of Ukrainian Culture», «History and Culture of Ukraine».

1. Baranovska N. M. Natsionalna istoriko-kulturna spadshchyna v systemi istorichnoi pamiaty ta vyklykiv suchasnoi hlobalizatsii [Tekst] / N. M. Baranovska // Historical and Cultural Studies. Istoryko-kulturni studii. – 2016 – Vol.3. – №1. – S.7–12.
2. Brekhunenko V. Spershu svidomist, potim zbroia [Elektronnyi resurs] / V. Brekhunenko // Tyzhden.UA. – 2015. – 8 sichnia. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/History/126502>
3. Vakarchuk I. Yakist osvity i vilna traiektoriia studenta [Elektronnyi resurs] / I. Vakarchuk // Ukrainska pravda – 2009. – 28 kvitnia. – Rezhym dostupu: <https://www.ppravda.com.ua/articles/2009/04/28/3910314/>
4. Vashkevych V. Metodyka vykladannia istorii: neobkhdnist onovlennia [Tekst] / V. Vashkevych // Polit. menezhment – 2005. – № 6. – S.114–120.
5. Verbytska P. V. Zavdannia istorichnoi osvity u vymiri suchasnykh intehratsiinykh protsesiv [Tekst] / P. V. Verbytska // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava ta armiiia. – 2013. – №752. – S.194–199.
6. Vcheni zaklykaly ne zaminiaty istoriiu Ukrainy u vuzakh istoriieiu ukrainskoi kultury [Elektronnyi resurs] // Korespondent.net. – 2009. – 4 chervnia. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/858878-vcheni-zaklikali-ne-zaminyati-istoriyu-ukrayini-u-vuzah-istoriieiu-ukrayinskoyi-kulturi>
7. Hotra O. Istorychna pamiat yak chynnyk formuvannia identychnosti [Tekst] / O. Hotra // INTERMARUM: istoriia, polityka, kultura. – 2015. – Vyp. 2. – S.143–155.
8. Doktryna informatsiinoi bezpeky Ukrainy [zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy №47/2017 vid 25 liutoho 2017] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
9. Zvernennia naukovtsiv do vlady: [povnyi tekst zvernennia ukrainskykh naukovtsiv do prezydenta,premiera, spikera ta holiv profilnykh komitetiv VR] [Elektronnyi resurs] // Tyzhden UA. – 2015. – 27 sichnia. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/Politics/128566>
10. Kovalchuk A.S. Falsyfikatsiia istorii yak zasib informatsiinoi viiny proty Ukrainy [Elektronnyi resurs] / A. S. Kovalchuk, Krotiuk V. A. – Rezhym dostupu: Naukovo-praktychna konferentsiia Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba «Suchasna viina: humanitarnyi aspekt»: tezy dopovidei, 30 chervnia 2017 roku. – Kh.: KhNUPS im. I. Kozheduba, 2017 – S.161–166.
11. Kryvchik H. H. Istoriiia v tekhnichnomu VNZ: vykladannia v mezhakh mozhlyvoho [Tekst] / H. H. Kryvchik // Universytet-tsentr formuvannia dukhovnosti, patriotyzmu, ta intelihentnosti (95-richchiu DDAEU

- prysviachuietsia) : materialy rehionalnoi nauk.-prakt. konf. (Dnipro, 20.04.17). – Dnipro, 2017. – Vyp. 7. – S.36–41.
12. Maidachevskiy I. Zhartuiete, pane ministre? [Elektronnyi resurs] / I. Maidachevskiy // Tyzhden UA. – 2009. – 5 chervnia. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/Publication/2256>
13. Masnenko V. V. Istorychna pamiat yak osnova formuvannia natsionalnoi svidomosti [Tekst] / V. V. Masnenko // UIZh – 2002 – № 5 – S. 49–62.
14. Naumova I. B. Problemy istorychnoi pamiaty v suchasnykh ukrainskykh doslidzhenniakh: istoriohrafichnyi aspekt [Tekst] / I. B. Naumova // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 2012, vyp.XXXIII – S.315–320.
15. Polianskyi O. A. «Istoriia Ukrainy» yak naukova ta navchalna dystsyplina [Tekst] / O. A. Polianskyi // Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchyykh navchalnykh zakladiv : zb. nauk. st., prysviach. 65-richchiu LDUFK. – Lviv, 2011. – S.6–16.
16. Pro zatverdzhennia Kontseptsii natsionalnoho vykhovannia studentskoi molodi: rishennia Kolehii Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 25 chervnia 2009 roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/4310/
17. Pro zatverdzhennia Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei i molodi, Zakhodiv shchodo realizatsii Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei i molodi ta metodychnykh rekomendatsii shchodo natsionalno-patriotychnoho vykhovannia y zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladakh: Nakaz MON Ukrainy № 641 vid 16 chervnia 2015 roku [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
18. Selyshcheva I. Istorychna pamiat u konteksti istorychnoi osvity [Tekst] / I. Selyshcheva // Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly. – 2017. – № 1. – S.222–230.
19. Selyshcheva I. A. Rol istorychnoi osvity u formuvanni natsionalnoi svidomosti [Tekst] / I. A. Selyshcheva // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika . – 2016 . – №2 . – S.60–65.
20. Strukevych O. Istorychna pamiat u konteksti protystoiannia hromadianskoho suspilstva i derzhavy ta vyrishennia problem pidruchnykotvorenna [Tekst] / O. Strukevych // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Spetsialnyi vypusk: dopovidi na mizhnarodnii naukovo-praktychnii konferentsii «Transformatsii istorychnoi pamiaty». – Vinnytsia: DNU im. V. Stusa, 2018. – S.280–286.
21. Cherniak D. S. Problema vdoskonalennia vykladannia sotsialno-humanitarnykh nauk ta sotsiolohii u vyshchyykh navchalnykh zakladakh Ukrainy [Tekst] / D. S. Cherniak // Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky: Zbirnyk naukovykh prats. – 2010. – №11. – 170–177.